

Orta Çağ İslâm Dünyasında
KİTAP VE KÜTÜPHÂNE

İSMAİL E. ERÜNSAL

ORTA ÇAĞ İSLÂM DÜNYASINDA KİTAP VE KÜTÜPHÂNE

İsmail E. Erünsal

TİMAŞ YAYINLARI | 4344
Kültür Tarihi Dizisi | 19

EDİTÖR

Filiz Dıġıroġlu
Zeynep Berktaş

KAPAK TASARIMI

Erdi Demir

İÇ TASARIM

Tamer Turp

1. BASKI

Ocak 2018, İstanbul

ISBN

ISBN: 978-605-08-2669-2

TİMAŞ YAYINLARI

Caġaloġlu, Alemdar Mahallesi,
Alayköşkü Caddesi, No: 5, Fatih/İstanbul
Telefon: (0212) 511 24 24
P.K. 50 Sirkeci / İstanbul

timas.com.tr

timas@timas.com.tr

timasyayinrubu

Kültür Bakanlığı Yayıncılık
Sertifika No: 12364

BASKI VE CİLT

Sistem Matbaacılık
Yılanlı Ayazma Sok. No: 8
Davutpaşa–Topkapı/İstanbul
Telefon: (0212) 482 11 01
Matbaa Sertifika No: 16086

YAYIN HAKLARI

© Eserin her hakkı anlaşmalı olarak
Timaş Basım Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi'ne aittir.
İzinsiz yayınlanamaz. Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

İçindekiler

Önsöz 11

Kısaltmalar 17

Giriş 19

Ortaçağ İslâm Dünyasında Kitap 25

İslâm Öncesi Dönem 27

İslâm Sonrası Dönem 29

Kur'ân-ı Kerim'in Mushaf Haline Getirilmesi 32

Rivâyet ve Sözlü Kitabın Ortaya Çıkışı 39

Sözlü Kitabın Ortaya Çıkış Yolları: *Semâ'* ve *Kırâ'at/Arz* 52

Semâ'/*Kırâ'at* ve 'Arz kayıtları 63

Semâ' ve *Kırâ'at* Metodunun mu yoksayarak naklin mi
daha üstün olduğu 77

Semâ'/*Kırâ'at* ve 'Arz kayıtlarının Tutulması 83

İmlâ 87

İcâzet 101

Münâvele, Vicâde, Mükâtebe ve Vasiyye 111

Kâğıdın İslâm Dünyasına Girişi ve Telif ve Tercüme

Döneminin Başlaması 116

Kitabın Şekil Özellikleri 128

Rulo (derc/roll/scroll) 128

Kodeks 130

Yaprak/Forma/Cüz 132

Reddâde	137
Cilt	141
Tezhip	151
Kitabın Muhteva Özellikleri	159
Vikâye/Fevâid Sayfaları	159
Zahriyye/İç Kapak	162
Müellifin İsmi	165
Kitabın İsmi	167
Kitabın başlangıcı	169
Kitabın Metni	170
Kitabın sonu	172
Yazmalarda Görülen Kayıtlar	173
Telif ve İstinsah Kaydı (Colophon)	173
Mukabele ve Mutâla'a Kayıtları	185
Vakıf Kaydı	193
Temellük/Satın Alma Kayıtları	195
Yazı ve Yazı Malzemeleri	201
Kâğıt Öncesi Yazı Malzemeleri	216
Kırtas/Papirüs	219
Cild (Deri)	230
Rakk/Rıkk (Paşömen)	234
Kâğıt	241
Mürekkep	269
Yazı Âletleri	279
Kalem/Mizber	279
Tenkitle Metin Neşri, Yazmaların Güvenilirlik Derecelerine Göre Sınıflandırılmaları	285
Eserin İsminin ve Müellifine Âidiyetinin Tesbiti	290
Bir Eserin Nüshalarının Güvenilirlik Derecelerine Göre Sınıflandırılmaları	304
a. Müellif Nüshası	271
b. Müellif nüshasından istinsah edilmiş veya müellif nüshasıyla mukabele edilmiş nüshalar	278

- c. Müellif nüshasından istinsah edilmiş
veya müellif nüshasıyla mukabele edilmiş nüshalardan
istinsah edilmiş nüshalar 279
 - d. Müellifin Döneminde İstinsah Edilmiş
Semâ'/Kırâ'at Kaydı Taşıyan Nüshalar 279
 - e. Verrâkların ve ulemânın istinsah ettiği eserler 280
- Kitapların Çoğaltılması 315

Orta Çağ İslâm Dünyasında Kütüphâneler 323

- Tarihî Gelişimi 326
- Emeviler, Abbasiler 326
 - Endülüs 339
 - Kuzey Afrika 346
 - Fâtimîler 352
 - Eyyûbîler 360
 - Hamdânîler 366
 - Ammaroğulları 367
 - Zengîler 369
 - Memlûklar 371
 - Yemen Bölgesi: Resûlîler, Zeydîler 376
 - Büveyhîler 377
 - Sâmânîler 383
 - Gazneliler 384
 - Harizmşâhlar, Gurlular, İsmailîler 385
 - İlhanlılar, Timurlular 387
 - Selçuklular, Anadolu Selçukluları 389
 - Osmanlılar 397
- Teşkilâtı 412
- Kütüphâne Personeli 412
 - Kütüphâne Koleksiyonları 416
 - Kütüphâne Koleksiyonlarının Zenginleştirilmesi 419
 - Kütüphâne Binaları ve Kütüphânelerin İç Düzenlemesi: 420
 - Kataloglama ve Kataloglar 422
 - Yararlandırma 426
 - Ödünç verme 427

**Orta Çağ İslâm Dünyasının Kitap Üreticileri ve Satıcıları:
Talebeler, Müstemliler, Verrâklar, Müstensihler ve Sahaflar 431**

Talebeler	433
Verrâklar	434
Verrâk/Kitapçı Çarşıları (Sûku'l-Verrâkîn/Sûku'l-Kütübiyyîn)	442
Bağdad	442
Kahire	446
Mekke	449
Kuzey Afrika/Endülüs	450
Şâm	452
Buhara ve Semerkand	453
Basra	454
Halep	454
Kûfe	455
Bursa	455
Verrâk Dükkânları	456
Verrâk Dükkânlarındaki Kitaplar	464
Kitap Müzâyedeleri	466
Verrâkların Kitap Telif ve İstinsahına Katkıları	469
Verrâkların Kazançları, Kitap Fiyatları	477
Müstensihler	481
Müstemlî	488

Bibliyografya 491

Ekler 555

Dizin 647

Giriş

Kitap denildiğinde, tarih boyunca insanoğlunun bilgi birikimini, duygularını düşüncelerini, bilgi alışverişini vs. nakletmek için icâd ettiği bir araç akla gelmektedir. Bu araç her dönemde farklı şekiller almış ve asırlar sonra günümüzde ulaştığı bugünkü görünümü de, muhtemelen yarım asır içinde yerini başka fiziki yapıya sahip yeni bir şekle bırakacaktır.

Bu yüzden her yönünü dikkate alarak kitabın ne olduğunun etrafıca bir tarifini yapmak oldukça güçtür. Çünkü insanoğlu tarih boyunca farklı fiziki özelliklere sahip nesnelere kitap adını vermiştir. Mezopotamya bölgesinde yaşayan halklar için çivi yazılı tabletler ne ise, Mısırlılar için de rulo haline getirilmiş papirüsler odur. Hicaz Yarımadası'nda deri ve parşömen üzerine yazılmış ve bir şekilde bir araya getirilmiş sayfalar da kitap olarak adlandırılmaktadır. Asırlarca elle yazılan, ayrı fiziki özelliklere ve farklı şekillere (rulo/kodeks) sahip bu kitaplar, matbaanın icadından sonra standartlaşmış ancak yine kitap olarak adlandırılmaya devam edilmiştir. Günümüzde tamamen elektronik ortamda üretilen eserler de kitap olarak adlandırılmaktadır. Bu yüzden kitabın genel bir tarifini, yani ne olduğunu tanımlamaktan ziyade dönemlere göre ele almak ve karakteristik özelliklerini ortaya koymak daha makul bir yaklaşım olacaktır.

Bu kitapta inceleyeceğimiz dönemde, yani Orta Çağ İslâm dünyasında, iki tür kitap vardır: Sözlü kitap, yazılı kitap. Bilindiği gibi antik dünyada bilginin sözlü olarak nakli mevcutsa da, bunun sistemli bir hâle getirilmesi İslâm medeniyetinde olmuş ve en azından bir dönem için sözlü kitapların çok önemli örnekleri ortaya çıkmıştır. İslâm dünyasında ilk ortaya çıkan

kitap olan Kur'ân-ı Kerim, vahiy döneminde her ne kadar bölüm bölüm yazıya geçirilmişse de kitap bütünlüğünde varlığını bir süre sözlü olarak hafızalarda sürdürmüş ancak Hz. Peygamber'in vefatından sonra fiziki bir yapıya kavuşmuştur. İlk iki asırda (I-II/VII-VIII) Kur'ân-ı Kerim etrafında gelişen ilmi faaliyetler de aynı yolu izlemiş, bir süre için kitaplar hafızalarda muhafaza edilen ve sözlü olarak nakledilen nesne olma özelliğini korumuştur. Sözlü kitapların oluşumunda ve sözlü olarak naklinde birkaç yol varsa da hepsinin ortak noktası bir kitabı müellifinden veya müellifinden okuyarak nakletme iznini almış kimselerden dinleyip/okuyup başkalarına okutmak/rivâyet etmek için izin (*icâzet*) almaktır.

Orta Çağ İslâm dünyasında yazılı kitabın ortaya çıkmasının gecikmesinin birçok sebebi varsa da bunlardan en önemlisi Arap yazısının ilk asırda, metinleri sağlıklı bir biçimde aktaracak kadar gelişmemiş olması ve bu yüzden yazılı metinlere güvenilmemesidir. Tahrifat yanında yazıya geçirilirken yapılabilecek yanlışlar uzun süre Müslümanların yazılı metinlere şüpheyile bakmasına sebebiyet vermiştir. İslâm hukukunda da şahit olmadan herhangi bir belgenin geçerli olarak kabul edilmemesi de bu sebeptir. Bu yüzden bir metin yazılı olsa bile hafızalarda da muhafaza edilmesine büyük önem verilmiştir. Kur'ân-ı Kerim'in asırlar boyunca hiçbir değişikliğe uğramadan günümüze ulaşmış olması da hafızalarda muhafaza edilmiş olmasına bağlanmaktadır.

İslâm dünyasındaki kitabın oluşumunda önemli bir yeri olan sözlü rivâyet dönemi etraflıca incelenmeden kitabın gelişim sürecini ve bilginin nakledilmesini anlamak mümkün değildir. Bu sözlü rivâyet döneminde câmilerdeki ders halkaları, seyahatler (*rihle*), imlâ meclisleri, öğrencilerin, verrâkların, müstemlilerin kitabın ortaya çıkmasına, bir metin haline getirilmesine ve çoğaltılmasına katkıları, detaylı bir şekilde incelenmeden kitabın tarihini ortaya koymak mümkün olmayacaktır.

Üzerinde önemle durulması gereken husus Orta Çağ İslâm dünyasında ortaya çıkan kitabın, üretim şekli ve oluşum süresinde geçirdiği değişiklikler yüzünden kazandığı bazı karakteristik özelliklerdir. Matbu kitabın aksine bu dönemde ortaya çıkan bir kitabın standart bir şekli olmayıp çoğaltılarak elde edilen her nüshanın kendine mahsus bir kimliği vardır. Sözlü kitap döneminde (I-II/VII-VIII. asırlar) ortaya çıkan kitapların yazıya geçiş sürecinde farklı

rivâyetlerinin kullanılmasından dolayı bir yazara âit kitabın birden farklı versiyonu ortaya çıkabilmiştir.

Telif döneminde ise müellifler hayatlarının farklı dönemlerinde aynı kitabın farklı versiyonlarını ortaya koyabildiklerinden, aynı kitabın müellif elinden çıkmış farklılıklar içeren iki veya daha çok nüshası oluşmuştur. Bu dönemde yaşayan müellifler eserlerini her zaman genişletir, kısaltır ve bazı değişiklikler yapabilirlerdi. Bu yüzden bazı müellifler hayatlarının bir döneminde farklı versiyonları olan eserlerine son şeklini verip ve eserin bu şekliyle nakline icâzet vererek bir birlik sağlamaya çalışmışlardır. Her ne kadar ilk dönemlerde aktarılan bilgilerin sıhhatini temin için büyük bir hassasiyet gösterilmiş ve müellifler kitaplarının sıhhatli bir şekilde aktarılması ve çoğaltılması için icâzet, imlâ ve münâvele gibi sistemler geliştirmişlerse de bu sistemler sadece eldeki nüshanın doğru olarak aktarılmasını garanti edebilmiştir. Yine de bir müellifin yazdığı bir eserinin farklı versiyonları, müellifinin ölümünden sonra sözlü nakledilen eserinin yazıya geçirilişinde farklı rivâyet zincirlerinin kullanılmasından dolayı farklı versiyonlarının ortaya çıkışı devam etmiştir. Bazı kitaplar sözlü olarak aktarılırken râvilerin müdahalelerine maruz kalmıştır. Sözlü kitaptan yazılı kitaba geçişte bazı müelliflerin öğrencileri, bir nevi editörlük yaparak kitaba son şeklini vermiştir. Bu yüzden bazı kitaplar müellifine değil de daha sonra onu yazılı hâle getiren öğrencilere isnad edilmiştir/âit olarak gösterilmiştir.

İlk iki asırda kaynaklardaki binlerce sayfanın ezberlenip ezberden nakledilmesi ile ilgili rivâyetleri anlamak gerçekten de güçtür. Ancak bazı rivâyetler bunun derslere katılıp kolayca ezberleme gibi bir uygulama olmadığını göstermektedir. Ünlü dil bilgini Halil b. Ahmed'in bir kitabın sözlü olarak bir bölümünü rivâyete izin hakkını alabilmek için imlâ meclisine 5-6 yıl devam ettiğini söylemesi bu sürecin oldukça güç ve uzun bir süreç olduğunu ortaya koymaktadır. İbn Şihne'nin *el-Emâli'l-Muhibbiye* adlı 200 varaklık bir eseri imlâ yoluyla 6 senede 70 mecliste yazdırması da bu yolla yapılan telifin uzun zaman aldığını göstermektedir.

Sözlü kitabın yazılı kitaba dönüşüm sürecindeki evrelerin ne kadar meşakkatli olduğunu Pedersen, İbnü'n-Nedim'in bu konudaki bir naklinden hareketle veciz bir şekilde şöyle anlatmaktadır:

Kitabın ortaya çıkış aşamalarının ne kadar güç olduğunu yukarıdaki nakilden anlamaktayız. [Yazılması tasarlanan] kitap müellifi tarafından önce [düzenlenen meclislerde] katılanlara anlatılmış, daha sonra [mecliste] müellifin huzurunda, farklılıklar ihtiva eden yazıya geçirilmiş üç şekli müstensih tarafından [meclise devam edenlere] okunmuştur. Bu süreçte ortaya çıkan değişiklikler ve ilâveler müellifin yardımcısına/müstemlîye yazdırılmış o da yazdığı bu son şekli [mecliste] müellife okumuş, böylece eser bu son okunuşundan sonra nihâî şekline kavuşmuştur. Müellif [meclise katılanlara] bu son şeklin rivâyeti için izin vermiştir.⁹

Sözlü kitabın yazıya geçirilme sürecinde müellifin tam bir kontrolü vardır. Onun icâzetini taşımayan hiçbir nüsha nakledilemez, rivâyet edilemez. Sözlü kitaplar geleneksel metodlarla yazıya geçirilip bir süre sonra çoğaltılma aşamasına geldiğinde bir nevi *copyright* olan icâzet uygulaması yine müellifin eseri üzerindeki kontrolünü sağlamaya yardımcı olmuştur. Ancak aradan birkaç asır geçtikten ve kitap çoğaltılımlında geleneksel metodlar terk edildikten sonra müellifin kitabı üzerinde herhangi bir kontrolünün kalmadığını görmekteyiz. Müstensihlerin metin üzerindeki çıkarma ve ekleme gibi müdahalelerinin yanında farkında olmadan yaptıkları hatalar da farklı nüshaların ortaya çıkmasına sebebiyet verebilmiştir.

İslâm dünyasındaki kitapların bu özelliklerinden ötürü kitabın ne olduğunun ortaya konulabilmesi, önce oluşum sürecinin daha sonra da fiziki özelliklerinin etraflıca incelenmesini gerektirmektedir. Fiziki özelliklerin en önemlisi kitabın şeklidir. İslâm'ın doğduğu dönemde komşu medeniyetlerdeki yazılı kitap, “rulo” evresini geçirip kodeks şeklindeki fiziki görünümüne kavuştuğundan, Müslümanlar da bu şekli benimsemiş ve sözlü kitapların yazıya geçirilme sürecinin yoğun olarak başladığı III/IX. asırdan Orta Çağ döneminin sonuna kadar İslâm dünyasında, kodeks şeklinde el yazması kitaplar hâkim olmuştur. Şüphesiz ki II/VIII. asırda kâğıdın İslâm dünyasına girişi, kodeks şeklini hem kolaylaştırmış hem de uygulama kolaylığı açısından zaruri kılmıştır.

Geniş bir coğrafyada üretilen İslâmi yazmalar her ne kadar fiziki yönleri bakımından bazı müşterek unsurlara sahiplerse de bu unsurlar, dönemlere ve bölgelere göre farklı özellikler göstermektedir. Arap Yarımadası'ndaki Emevi ve Abbasi, İspanya'daki Endülüs, Mısır'daki Fâtîmî ve Memlûklular,

⁹ Johannes Pedersen, *The Arabic Book*, çev. Geoffrey French, yay. haz. Robert Hillenbrand, Princeton University Press, 1984, s. 31.

Orta Asya ve Hint Yarımadası'ndaki İlhanlı, Babürlü ve Timurlularda yazma eserler zaman içinde kendilerine özgü bazı şekil özellikleri kazanmışlardır.

Medeniyetler arasında etkileşim ve bilgi transferi kaçınılmazdır. Müslümanlar komşu oldukları ve temasta buldukları ülkelerin kitapla ilgili tecrübelerinden yararlanmışlardır. Çin menşeli kâğıt yapımı tekniğinin öğrenilmesi İslâm dünyasında kültür alanında önemli gelişmeler sağlamış, İslâm rönesansının en önemli etkenlerinden olmuştur. Müslümanlar yoluyla bu buluşun Batı'ya aktarılması da birçok Avrupa ülkesinde bilginin geniş kitlelere ulaşmasında çok önemli bir rol oynamıştır. Cilt yapımında Mısır'daki Koptların bilgi birikimleri de Habeşistan ve Yemen yoluyla kazanılmış ve Müslümanlar geliştirdikleri yeni tekniklerle bu sanatın en güzel örneklerini vermişlerdir. Telif faaliyetlerinin gelişmesinde komşu medeniyetlerin birikiminin tercüme yoluyla aktarılması, özellikle din dışındaki matematik, astronomi, fizik, kimya, biyoloji, zooloji vs. gibi alanlarda Müslümanların bu konulardaki bilgi birikimini kolayca tevarüs etmesinde ve bu dallardaki çalışmaları geliştirmelerinde önemli bir etken olmuştur.

Yazılı kitap dönemine geçildikten sonra kitaplardan yararlandırmada en önemli rolü kütüphâneler oynamıştır. İlk üç asırdaki özel kütüphânelerin fonksiyonunu çok zengin koleksiyonlara sahip saray, Beytü'l-Hikme, dârü'l-ilm ve medrese kütüphâneleri devralmıştır. V/XI. asırdan itibaren medrese kütüphâneleri, medreselerin gelişimine paralel olarak daha da yaygınlaşmış ve uzun asırlar öğretim sistemine en önemli hizmeti veren bir birim olarak varlıklarını devam ettirmişlerdir.

Orta Çağ İslâm dünyasında matbaa olmamasına rağmen kitapların çoğaltılmasında ve yayılmasında hiç sıkıntı çekilmemiştir. Verrâklar, müstemliler, müstensihler ve talebeler birer matbaa gibi çalışmış ve bu sayede yüzbinlerce ciltlik koleksiyonlara sahip kütüphânelerin kurulması mümkün olabilmıştır. Verrâklar, İslâm'ın ilk asırlarında, dinî, edebî, felsefi konuların ve tarihleri oluşturan rivâyetlerin oluşum ve aktarım sürecinde çok önemli bir rol oynadıkları gibi, bu birikimin yazıya geçirilmesinde, yazı için gerekli malzemenin temininde ve yazılan eserlerin çoğaltılmasında ve satışa sunulmasında da önemli görevler ifa etmişlerdir. Daha sonraki asırlarda telif ve istinsah edilen eserleri ilim taliplerine ulaştırmak için açtıkları dükkânlar ve bu dükkânların oluşturduğu çarşılar ilmî, felsefi ve edebî sohbetlerin ve müzâkerelerin gerçekleştirildiği birer kültür merkezlerine dönüşmüştür.

Ortaçağ İslâm Dünyasında Kitap

İslâm Öncesi Dönem

Bugün kitap dediğimizde gözümüzde canlandırdığımız nesne Antik Çağlarda farklı şekillerdeydi. O dönemde tabletler, papirüs ruloları, bir araya getirilmiş deri ve parşömen sayfaları, hatta yazılı her şey kitap olarak tanımlanmaktaydı. Orta Çağ İslâm dünyasında ise bunlara ilâveten bir konuda ezberlenip nakledilen rivâyetlerin de kitap olarak (sözlü kitap) adlandırıldığını görüyoruz. Kitabın gelişimi ve bugünkü şeklini alışı, geçirdiği birkaç evreden sonra olmuştur. Antik Çağlardaki mevcut kitap şekilleri, Milat'tan sonra bazı değişimler geçirmiş ve bu değişimler Orta Çağın ilk asırlarında devam etmişse de kitap, bugünkü şeklini, kâğıdın yaygın olarak İslâm dünyasına girişiyle II/VIII. asırda almıştır.

Câhiliye dönemi şâirlerinden İmrü'l-Kays, Bişr b. Ebû Hazm, Züheyr b. Ebû Selmâ, Lebîd, Hâtemü't-Ta'î, 'Ubeyd b. el-Ebras ve Nâbiğa gibi şâirlerin dîvânlarında kalem, mehârik ve 'usûb gibi bazı yazı malzemelerinin geçmesinden sözlü rivâyetin hâkim olduğu Câhiliye döneminde Arapların yazıyı da kullandıkları anlaşılmaktadır.¹⁰ Güney Arabistan'da çok sayıda yazılı taş ve kayalarla ağaç dallarına rastlanılması, okuma yazmanın bölge halkı arasında yaygın olabileceğini de düşündürmektedir.¹¹ Hicaz bölgesinde de

¹⁰ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ahmed Hattab el-Ömer, "el-Kitâbetü'l-'Arabiyye fi'l-'Asri'l-Câhili ve Tarikatü't-Ta'allüm", *Âdâbu'r-Râfideyn*, c. 10, Musul 1979, s. 62-82; Kasım Ahmed es-Samerrâî, "el-İcâzât ve Tatavvurahâtu't-Tarihi", *Alemül-Kütüb*, c. II/2, Riyad 1981, s. 278-279. Ayrıca bkz. Johannes Pedersen, *The Arabic Book*, çev. Geoffrey French, yay. haz. Robert Hillenbrand, Princeton University Press, 1984, s. 7-11.

¹¹ Peter Stein, "Literacy in Pre-Islamic Arabia: An Analysis of the Epigraphic Evidence", *The Qur'an in Context. Historical and Literary Investigations into The Qur'anic*

benzer bir durum olmalıdır. İbnü'n-Nedim bu dönemde Mekke'deki Câhiliye Araplarının kullandıkları yazının Mekkî yazısı olarak isimlendirildiğini söylemektedir. Mekke önemli bir ticaret merkezi olduğu için muhakkak ki bu şehirde birçok ticari ve siyasi yazışmalar yapılmıştır. Câhiliye döneminden kalma bazı ticari anlaşma metinlerinin, yazıt/kitabelerin, yazılı sayfaların mevcudiyetine ve bazı Câhiliye dönemi şairlerinin şiirlerinin (*Mu'allakat-ı Seb'*) deri veya papirüs üzerine yazılıp Kabe'nin duvarına asıldığına dâir rivâyetler bulunmaktaysa da¹² bu dönemden günümüze ulaşmış birkaç yazıt dışında herhangi bir yazılı metin mevcut değildir.¹³

Belâzurî, İslâm öncesi Mekke'de 17 erkeğin ve 7 kadının okuma yazma bildiğini nakletmektedir.¹⁴ Ancak Belâzurî'nin saydığı isimler arasında okuma yazma bildiği bilinen Talha b. 'Ubeydullah, Halid b. Velid, Ebû Bekir es-Sıddîk, 'Amr İbnü'l-'Âs gibi isimlerin olmaması Belâzurî'nin seçici olduğunu ve bu sayının şüpheyle karşılanması gerektiğini göstermektedir.¹⁵ Câhiliye döneminde küçük çocukların okuma yazma öğrenmek için gittikleri okullar (ketâtib) mevcuttu.

Yoğun ticarete sahne olduğundan dolayı Mekkeli müşrikler arasında okuma yazma oranı Medinelilere göre daha fazlaydı. Bedir savaşında esir

.....
Milieu, yay. haz. Angelika Neuwirth, Nicolai Sinai, Michael Marx, Leiden, Brill, 2010, s. 269-273. Mahmut Kelpetin, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, Kuramer Yayınları, İstanbul 2016, s. 29-115. Arapların İslâm öncesine âit kitabeleri için bkz: Christian Robin, "L'épigraphie de l'Arabie avant l'Islam: intérêt et limites", *REMMM*, c. 61/1, Paris 1991, s. 113-125.

¹² Bu rivâyetlerin tartışılmasıyla ilgili olarak bkz. Nasirüddin el-Esed, *Mesâdirü's-Şi'ri'l-Câhili ve Kıymetühâ'r-Tarihîyye*, Kahire 1978, s. 169-172.

¹³ Salahüddin el-Müneccid, *Dirâsât fî Tarihi'l-Hatti'l-Arabî Münzû Bidâyetihi ilâ Nihâyeti'l-Asri'l-Ümevî*, Beyrut 1972, s. 23; Beatrice Gruendler, *The Development of The Arabic Scripts, From the Nabatean Era to The First Islamic Century According to Dated Texts*, Scholars Press, Atlanta, Georgia 1993, s. 13-14; Seyyid Nâsir en-Nakşibendî, "Menşe'ü'l-Hatti'l-'Arabî ve Tatavvuruhu", *Sümer*, c. III/1, Bağdad, 1947, s. 129-142. İbnü'n Nedim, Halife Me'mun'un kütüphânesinde Peygamberimiz'in dedesi Abdülmüttalib b. Hâşim'in hattıyla deri üzerine yazılmış bir borç senedi bulunduğu söz etmektedir. Bu da III./IX. asra, bu tür bazı yazılı belgelerin ulaştığını göstermektedir. Bkz. *Kitâbul-Fibrîst li'n-Nedim*, c. I, yay. haz. Rıza Teceddüd, Tahran 1973, s. 8.

¹⁴ Şaban Abdülaziz Halife, *el-Kütüb ve'l-Mektebât fi'l-'Usûri'l-Vustâ*, Kahire 2001 s. 29.

¹⁵ Muhammad Faris Jamil, *Islamic Wiraqah 'Stationary' During The Early Middle Ages*, basılmamış doktora tezi, The University of Michigan 1985, s. 8-9.

alınan Mekkeli müşriklerden, fakir oldukları için fidyelerini ödeyemeyip de serbest kalmayan bazı kimselerin, Medinelî Müslümanlara okuma yazmayı öğretme karşılığında serbest bırakılması,¹⁶ Mekkeliler arasında alt sınıflardan kişilerin bile okur yazar olduklarını göstermektedir.¹⁷

İslâm geldiğinde Medine'deki Evs ve Hazrec kabilelerinden okuma yazmayı bilen kimseler mevcuttu.¹⁸ Belâzürî bunlardan yedi kişinin isimlerini vermektedir.

İslâm Sonrası Dönem

İslâm'ın geldiği dönemde Mekke'de ve Medine'de okuma yazma bilen erkek ve kadınların isimlerini tarihî kaynaklarda bulmak mümkündür.¹⁹ Kur'ân-ı Kerim'de bazı işlemlerin yazıyla tesbitinin emredilmesi de,²⁰ bu dönemde yeteri derecede okuma yazma bilenlerin mevcut olduğunu gösterir. Peygamberimiz'in okuyup yazma bilip bilmediği ve Kur'ân-ı Kerim'de geçen "ümmî" kelimesinin ne anlama geldiği konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür.²¹ Peygamberimiz'e risâlet geldikten sonra sahabeden bazıları kendisine kâtip olarak hizmet etmişlerdi: Ali b. Ebi Tâlib, Osman b. Affan, Ömer b. Hattab, Ebû Bekir, Hâlid b. Sa'îd b. el-Âs, Hanzele b. er-Rebî',

¹⁶ Bu konudaki çeşitli rivâyetler için bkz. Michael Lecker, "Zayd b. Thâbit, 'a Jew With two Sidelocks': Judaism and Literacy in Pre-Islamic Medina (Yathrib)", *Jews and Arabs in-Pre-and Early Islamic Arabia*, Ashgate Publishing Company, Surrey 1998, s. 265-266; Claude Gilliot, "Die Schreib- und/oder Lesekundigkeit in Mekka und Yathrib/Medina zur Zeit Mohammeds", *Schlaglichter. Die beiden ersten islamischen Jahrhunderte*, yay. haz. Markus Gross, Karl-Heinz Ohlig, Berlin 2008, s. 304-307.

¹⁷ Khalil 'Athamina, "Al-Nabiy al-Ummiyy: An Inquiry into the Meaning of a Quranic Verse", *Der Islam*, c. 69/1, Hamburg 1992, s. 69-70.

¹⁸ Muhammed 'Accâc el-Hatîb, *es-Sünnetü Kabl'et-Tedvîn*, Mektebetü Vehbe, Kahire 1988, s. 215-216.

¹⁹ Bu konuda geniş bilgi için bkz. *Education and Learning in the Early Islamic World*, yay. haz. Claude Gilliot, Ashgate-Variorum London 2012, s. XXII-XXIX; Lecker, a.g.m., s. 267-271.

²⁰ Bakara 282, 235, Nur 33.

²¹ Khalil 'Athamina, a.g.m., Bu konudaki farklı rivâyet ve görüşlerin değerlendirilmesi için şu çalışmaya bakılabilir: Mehdy Shaddel, "Qur'anic Ummî: Genealogy, Ethnicity, and The Foundation of a New Community", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, c. 43, Jerusalem 2016, s. 1-59.

Yezîd b. Ebû Süfyân, Muâviye b. Ebû Süfyân, Übey b. Ka'b ve Zeyd b. Sâbit.²² Bunlar arasında en öne çıkkanı Zeyd b. Sâbit idi. Medine'ye hicretten sonra Peygamberimiz'in mektuplarından bazılarını da Übey b. Ka'b yazmıştır. Mekke'nin fethinden sonra Muaviye'nin gerek vahyi yazıya geçirmede gerekse de diğer konularda yoğun olarak kitabet hizmetinde çalıştığını görüyoruz.²³ İbnü'n-Nedim, bu dönemde kullanılan yazıyı da "Hatt-ı Medenî" olarak adlandırır.²⁴ Sahabeden Zeyd b. Sabit Arapça okuma yazma dışında İbranice okuyup yazıyor, 'Amr İbnü'l-Âs da Süryanice biliyordu.

Peygamberimiz'in döneminden bazı hükümdarlara gönderilen deri üzerine yazılmış mektuplarla²⁵ taş üzerine kazılmış birkaç metin²⁶ kalmıştır. Kaynaklarda Peygamberimiz'in Medine'ye hicretinden sonra çeşitli kabilelerden gelen heyetlere verdiği dinî, siyasi ve ekonomik konuları ihtiva eden belgeler ve bu belgelerin muhtevalarıyla ilgili bilgiler ve Veda Hutbesi'nin yazıldığına dâir rivâyetler bulunmaktaysa da bunların hiçbiri günümüze ulaşmamıştır.²⁷ Bu belgelerin mevcudiyetini,²⁸ râvilerin belgelerin fiziki özellikleriyle ilgili olarak zikrettikleri "*edîmü'l-ahmer*" (kırmızı deri), "*cild*" (deri) ve "*asîb*" (hurma dalı) gibi tavsiflerden ve "Hz. Peygamber,

²² Bu konuda geniş bilgi için bkz. Muhammed Mustafa A'zami, *Küttübü'n-nebi (s.a.v)*, Mektebetü'l-İslâmi, Beyrut 2003.

²³ Salâhüddin el-Müneccid, *a.g.e.*, s. 23. Hz. Peygamber'in vahiy yazımında ve çeşitli konularda kâtip olarak görevlendirdiği 61 sahâbînin listesi ve biyografileri için bkz. A'zamî, *Küttübü'n-Nebi*, s. 30-112.

²⁴ Mekke ve Medine hattının bazı araştırmacılar tarafından Hicâzî yazısı olarak adlandırılması için bkz. Sergio Noja Nosedá, "Paregra to the Volumes of Sources de la Transmission Manuscrite de Texte Coranique Thus Far Published and in Course of Publication", *Results of Contemporary Research on the Qur'ân, The Question of a Historia-Critical Text of the Qur'ân*, yay. haz. Manfred S. Kropp, Beirut 2007, s. 157-162.

²⁵ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. M. Sait Mutlu, İstanbul 1966, s. 239; Aynı müellif, *Mecmu'atü'l-Vesâ'iki's-Siyâsiyye*, Beyrut 1985, s. 102, 108, 137, 141, 147, 162; Nasîrüddin el-Esed, *a.g.e.*, s. 33.

²⁶ Muhammed Hamidullah, "Some Arabic Inscriptions of Medinah of the Early Years of Hijrah", *Islamic Culture*, c. XIII (1939), s. 429, 434.

²⁷ Sarah Z. Mirza, "The Peoples' Hadith: Evidence for popular Tradition on Hadith as Physical Object in the First Centuries of Islam", *Arabica*, c. 63, Brill, Leiden 2016, s. 30-45.

²⁸ Meselâ Kalkaşandi (*Subhu'l-A'şâ*, c. XIII, s. 122), Temîmü'd-Dârî'ye tahsis edilen bir arazi için yazılan belgeyi gördüğünü ve âilenin gerektiğinde bu belgeyi ibraz ettiğini söylemektedir. Sarah Z. Mirza, *a.g.m.*, s. 46'dan naklen.

bir deri parçası istedi ve üzerine yazdıktan sonra evine girdi ve belgenin altına mührünü bastı” gibi rivâyetlerden anlıyoruz.²⁹ Mukatil b. Süleyman (ö. 150/767), Necran halkının Hz. Ali’ye, Hz. Peygamber’in kendilerine vermiş olduğu bir anlaşmanın, Peygamber’in mührünü de (*hâtemü’n-Nebî*) taşıyan deri (*edim*) üzerine yazılmış bir nüshasını getirdiklerini nakleder.³⁰ İbn İshak da *Sire*’sinde de Züheyr oğullarından bir kimsede bulunan Hz. Peygamber’in deri (*edim*) üzerine yazılmış bir mektubundan bahseder.³¹ Ezrakî’nin (ö.250/864) naklettiğine göre Hz. Peygamber’in Mekke’nin fethinde Ezrak b. Amr’a verdiği deri üzerine yazılmış belge 80/699 yılında Kabe’yi sel bastığında kaybolmuştu.³² Hz. Peygamber, hicretin ikinci yılında Abdullah b. Cahş’ı, Nahle Seriyyesi’ne kumandan olarak tayin ettiğinde Übey b. Ka’b’a bununla ilgili bir belge hazırlatmıştı.³³ Kaynaklarda, Hz. Peygamber’in çeşitli kimselere ve kabilelere verdiği başkaca mektuplarından da bahsedilir.³⁴ Ancak günümüze ulaşmadıklarından bu mektupların/ belgelerin gerçek olup olmadıklarını bilemiyoruz. Bilindiği gibi Orta Çağ İslâm dünyasında mâlî konularda imtiyaz sağlayan sahte belge üretmek oldukça yaygındı. Nitekim Halife Kâ’im Biemrillah’ın veziri Ebu’l-Kâsım ibnü’l-Müslime, Hatîb Bağdâdî’ye, Yahudilerin elindeki Hz. Peygamber’in Hz. Ali’ye yazdığını iddia ettikleri ve bazı sahâbenin de şahit olarak zikredildiği Hayber halkından cizye alınmamasına dâir belgenin gerçek olup olmadığını sormuş, o da bu uydurma bir belgedir demiştir. Bunun üzerine vezir, “Nereden

²⁹ Sarah Z. Mirza, a.g.m., s. 39-44, 47.

³⁰ Ebü’l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî, *et-Tefsîr*, yay. haz. ‘Abdullâh Mahmud Şehhâte, Beyrût 1423/2002. Ebü Yusuf (ö.182/798) ve İbn Sa’d (ö.230/845), bu olayı daha geniş bir şekilde naklederler. Bkz. *el-Harâc li-Ebî Yûsuf*, yay. haz. Tâhâ ‘Abdurra’uf Sa’d, Sa’d Hasen Muhammed, s. 87; İbn Sa’d, *et-Tabakât*, c. I, yay. haz. Muhammed Abdülkadir ‘Atâ, Beyrût 1410/1990, s. 213.

³¹ İbn İshâk, *es-Sîre*, yay. haz. Muhammed Hamidullah, Konya 1981, s. 269.

³² el-Ezrakî, *Abbâru Mekke*, II, 248.

³³ el-Belâzurî, *Ensâbu’l-Eşraf*, I, 371.

³⁴ Ebü ‘Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü’l-Emvâl*, yay. haz. Halil Muhammed Hirâs, I, Beyrût, t.y., s. 237. Ebü ‘Ubeyd Kâsım b. Sellâm b. ‘Abdillâh el-Herevî el-Bağdâdî (ö.224/839), c. I, *Kitâbü’l-Emvâl*, yay. haz. Ebü Enes Seyyid b. Receb, I-II, Riyâd 1428/2007, s. 289; İbn Sa’d, *et-Tabakât*, I, 230, I, 242; Ebü ‘Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî (ö.241/855), *el-Musned*, yay. haz. Şu’ayb el-’Arnaût ‘Âdil Murşid v.dğr., 1421/2001, s. 508; Muslim, *es-Sahih*, II, 991; İbn Tayfûr, *Belâğatü’n-Nisâ*, s. 123; en-Nesâ’î, *es-Sunenü’l-Kubrâ*, IV, 331; Ebü’l-Kâsım el-Begâvî, *Mu’cemü’s-Sahabe*, c. II, 261; Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Buldân*, IV, 214; en-Nuveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, XVIII, 45; el-Hâzin, *Lubâbu’t-Tevîl*, s. 363.

anladın?” deyince Hatîb Bağdâdî de, “Belgede Mu’âviye b. Ebû Süfyân şâhit olarak gözükyor. Halbuki Mu’âviye Mekke’nin fethinde Müslüman olmuştu, Hayber olayı ise 7. yıldıydı. Ayrıca Sa’d b. Mu’âz da şâhit olarak görülyor. Sa’d da Hendek Vak’ası’nda 5. yılda vefat etmişti” şeklinde cevap vermiştir.³⁵

İbnü’n-Nedim, Ebu’l-Hasan b. el-Kûfî’ye dayanarak, 135/753-225/840 tarihleri arasında yaşayan Ebu’l-Hasan el-Medâ’inî’nin Hz. Peygamber’in yaptığı anlaşmalarla çeşitli hükümdarlara gönderdiği mektupları içeren *Kitâbu ‘Uhûdi’n-Nebî, Kitâbu Resâ’ili’n-Nebî ‘aleyhi’s-selâm, Kitâbu Kütübi’n-Nebî ile’l-Mülûk* gibi eserleri olduğunu söylediğine göre³⁶ bu belgelerin önemli bir kısmı III/IX. asra ulaşmıştı.³⁷ Hz. Peygamber’in mektuplarıyla yaptığı anlaşmaların metinleri klasik İslâm kaynaklarında yer almıştır.³⁸

Kur’ân-ı Kerim’in Mushaf Haline Getirilmesi

Orta Çağ İslâm dünyasında ortaya çıkan/bildiğimiz ilk kitap Kur’ân-ı Kerim’dir.³⁹ Kur’ân-ı Kerim’i, tefsire ve Kur’ân ilimlerine, hadise, ahbâra, sarf,

³⁵ Yakut el-Hamevî, *Mu’cemül-Üdebâ*, c. I, s. 386.

³⁶ *el-Fihrist*, c. I, s. 113-114.

³⁷ İbn Nedim, İbnü’l-Kûfî’nin kendisinde, Abbas el-Yâbis’in hattıyla Medâ’inî’ye âit bazı eserlerin deri üzerine yazılmış 8 cüzünün bulunduğunu belirttiğini nakletmektedir. (*el-Fihrist* I, s. 114).

³⁸ M. Hamidullah, Hz. Peygamber’in 6 mektubu yanında (*Six originaux des lettres du Prophète de l’islam: étude paléographique et historique des lettres du Prophète*, Tougui, Paris 1985) Hz. Peygamber’e isnâd edilen metinleri, orijinalliklerini de tartışarak, yukarıda bahsettiğimiz *Mecmu’atü’l-Vesâ’iki’s-Siyâsiyye* adlı eserinde toplamıştır. Hz. Peygambere âit mektupların ve kaynaklarda kendisine isnad edilen belgelerin geniş bir analizi için bkz. Sarah Zubair Mirza, *Oral Tradition and Scribal Conventions in the Documents Attributed to The Prophèt Muhammad*, Yayınlanmamış doktora tezi, The University of Michigan 2010. Özellikle Hristiyanlarla olan yazışmalar için bkz: John Andrew Morrow, *The Covenants of the Prophet Muhammad with the Christians of the World*, Angelico Press, 2013.

³⁹ A. F. L. Beeston, “Background Topics”, *Arabic Literature to the End of the Umayyad Period*, yay. haz. A. F. L. Beeston ve dgr, Cambridge University Press, 1983, s. 22-23. Câhiliye toplumunda kitap sözcüğü Kur’ân-ı Kerim’in ve diğer kutsal kitapların kastedildiği durumlar hariç diğer durumlarda, yazılı olan her şey için kullanılıyordu. İslâmî dönemde de bu uygulama sürdürülmüş, yazılı eserler için kitap sözcüğü kullanıldığı gibi yazılı olan her şey, özellikle de mektuplar için de kitab/kütüb sözcükleri kullanılmaya devam edilmiştir. Meselâ bkz. et-Taberî, *et-Târih*, c. VII, s. 369; Ebû ‘Ömer el-Kindî, *Kitâbu’l-Vülât*, s. 14; Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*,

nahiv ve lügate, edebî metinlere, kimya ve tıp gibi ilimlere dâir kitaplar ve tercüme eserler takip etti.

Kur'ân nâzil olmaya başlayınca Peygamberimiz vahyedilen ayet ve sureleri sahabelere okuyor ve ezberlettiriyordu. Vahyedilen ayet ve sureler aynı zamanda vahiy kâtiplerince de çeşitli yazı malzemeleri üzerine yazılıyordu.⁴⁰ Böylece Kur'ân hem yazılı hem de sözlü bir biçimde korunmaya alınmış oluyordu. O dönemdeki Arap yazısının yetersizliğinden dolayı, yazıya geçirilmiş Kur'ân metinlerinin okunmasında ortaya çıkan bazı güçlükler de, Kur'ân'ın ezberlenmesi dolayısıyla halledilmiş oluyordu. Hz. Peygamber'in vefatında Kur'ân metni hâfızların hafızasında olduğu gibi papirüsler, deri parçaları, kurumuş hurma dalları, tahtadan yapılmış tabletler, develerin kaburga ve kürek kemikleri, taş parçaları v.s. gibi o dönemde kullanılan bazı yazı malzemeleri üzerinde yazılı olarak da mevcuttu.⁴¹ Hz. Peygamber'in Hicret'ten önce İslâm'ı kabul etmek için Medine'den Mekke'ye gelen heyet içinde bulunan Râfi' b. Mâlik ez-Zurki'ye o zamana kadar vahyedilen ayet ve sureleri toplu halde verdiğini ve onun da kendi mahallesinde yaptırdığı mescidde toplanan Müslümanlara bu ayet ve sureleri okuduğunu biliyoruz.⁴²

Ancak Hz. Peygamber döneminde vahiy kâtipleri vahyedilen ayet ve sureleri belirtilen yazı malzemelerine yazıp sahifeler ve cüzler oluşturmuşlarsa da Kur'ân Hz. Ebû Bekir döneminde (11-13/632-634) toplanıp iki kapak arasına alınışına kadar mushaf haline getirilmemişti.⁴³ Muhtemelen Peygamberimiz döneminde her an yeni ayetler vahyedilmesi ihtimali olduğu için böyle bir işe teşebbüs edilmemişti.

.....
c. VIII, s. 113; Bahâ'eddin ibn Şeddâd, *en-Nevâdirü's-Sultâniyye*, s. 278. Ayrıca bkz. Raif Georges Khoury, "L'Apport Specialement Important de la Papyrology dans la Transmission et la Codification des Plus Anciennes Versions des Mille et une Nuit et D'autres Livres des Deux Premiers Siècles Islamiques", *Papyrology and the History of Early Islamic Egypt*, yay. haz. Petra M. Sijpesteijn ve Lennart Sundelin, Brill, Leiden 2004, s. 69-70.

⁴⁰ Kalkaşandi, *Subhu'l-Aşâ*, c. 1, s. 126.

⁴¹ Muhammed Hamidullah, *Kur'ânı Kerim Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1993, s. 43.

⁴² Muhammed Hamidullah, *a.g.e.*, s. 43-44.

⁴³ Peygamberimiz döneminde bazı sahabenin kendileri için özel mushaf nüshaları oluşturdukları şeklinde rivâyetler varsa da bu nüshalardan hiçbiri günümüze ulaşmamıştır. Ancak bazılarının mahiyetleri hakkında sınırlı bir bilgiye sahibiz.

Bilindiği gibi Kur’ân-ı Kerim’in bugün bize ulaşan metni Hz. Ebû Bekir döneminde (h. 11/632-13/634), Hz. Ömer’in tavsiyesi üzerine,⁴⁴ Zeyd b. Sabit başkanlığında oluşturulan bir heyet⁴⁵ tarafından papirüs veya parşömen parçaları, tabletler, ağaç levhaları, hurma dalları, kaburga ve kürek kemikleri, tabaklanmış deri parçaları⁴⁶ üzerine yazılmış mevcut yazılı sayfalar derlenerek ve hâfızların da kontrolünden geçirilerek meydana getirilmiştir.⁴⁷ Buharî hadisinde Kur’ân-ı Kerim’in ilk derlenişi şöyle nakledilir:

Zeyd b. Sâbit şöyle demiştir: Hz. Ebû Bekir Yemâme’de şehid olanların ölümünü müteâkib haber yollayıp beni çağırdı. Yanında Ömer b. Hattâb da bulunuyordu. Ebû Bekir bana şu sözleri söyledi: Ömer bana geldi ve “Yemâme gününün şiddetli harbinde Kur’ân hâfızlarından birçoğu şehid oldu. Ben diğer harb sahalarında da harbin şiddetli olup Kur’ân hâfızlarının şehid edilmelerinden, bu sebeple de Kur’ân’dan büyükçe bir kısmın zâyi’ olup gitmesinden endişe ediyorum. Binâenaleyh ben senin, Kur’ân’ın kitâb halinde toplanmasını emretmeni düşünüyorum”, dedi. Ben Ömer’e, “Rasûlullah’ın yapmadığı bir işi nasıl yaparsın” dedim. Ömer de, “Vallahi bu hayırdır” dedi ve bana bu hususu hatırlatmayı devam ettirdi. Nihayet Allah benim göğsümü bu iş için açtı ve ben de Ömer’in düşündüğü bu işte onun gibi düşündüm.

Zeyd dedi ki: Bu sözlerden sonra Hz. Ebû Bekir, bana hitaben şunları söyledi: “Sen genç ve akıllı bir erkeksin, biz seni hiçbir kusurla itham etmiyoruz. Sen Rasulullah için vahyi yazıyordun. Binâenaleyh sen Kur’ân’ı tettebbu’ et ve onu bir araya topla.” Zeyd buna karşı: “Vallahi eğer bana dağlardan bir dağın nakledilmesini teklif etmiş olsalardı, o iş benim

⁴⁴ Hz. Ebû Bekir’in hilâfetine ilk yıllarında çıkan savaşlarda, özellikle de irtidat olaylarında çok sayıda hâfız sahabenin ölmesi Hz. Ömer’i telaşlandırmış ve Hz. Ebû Bekir’i bu işe teşvik etmiştir. İbn Nedim, *el-Fibrîst*, c. I, s. 27.

⁴⁵ Heyette yer alan sahabe hakkında bilgi için bkz: Viviane Comerro, *Les traditions sur la constitution du mushaf de ‘Uthmân*, Orient-Institut, Beirut 2012, s. 63-73.

⁴⁶ Kur’ân ayet ve surelerinin yazımında kullanılan yazı malzemesi ilgili geniş bilgi için bkz. İbn Hacer el-‘Askalânî, *Fethûl-Bârî Şerhu Sahibi’l-Buhârî*, c. IX, Beyrut 1959, s. 14; Celâlüddin es-Süyûtî, *el-İtkân fî ‘Ulûmi’l-Kur’ân*, c. 1, yay. haz. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim, Beyrut 1974, s. 207.

⁴⁷ Theodor Nöldeke, Friedrich Schwally, Gotthelf Bergsträsser, Otto Pretzl, *The History of the Qur’ân*, çeviren ve yay. haz. Wolfgang H. Behn, Brill, Leiden 2013, s. 224-225. Kur’ân-ı Kerim’in derlenmesi sırasında çeşitli yazı malzemeleri üzerine yazılmış ayet ve sureler komisyona getirildiğinde, iki şahidin şehadetiyle kabul edilmiştir. Hamidullah, *a.g.e.*, s. 48.

üzerime, bana emrettiği bu Kur'an'ı toplama işinden daha ağır olmazdı", dedi.

Zeyd dedi ki: "Sizler, Rasulullah'ın yapmadığı bir işi nasıl yapıyorsunuz?" dedim. Ebû Bekir: "Allah'a yemin ederim ki bu hayırlı bir iştir" dedi. Ebû Bekir bana müracaata devam etti. Nihâyet Allah, Hz. Ebû Bekir'le Hz. Ömer'in akıllarını yatırdığı ve göğüslerini ferahlandığı bu işe, benim de aklımı açtı ve gönlümü ferahlandırdı. Bunun üzerine ben de Kur'an'ın ardına düşüp gereği gibi araştırdım ve onu yazılı bulunduğu hurma dallarından, ince taş levhalardan ve hâfızların ezberinden topladım... Neticede toplanan bu sahifeler, Allah kendisini vefat ettirinceye kadar Hz. Ebû Bekir'in yanında bulundu. Sonra hayatı müddetince Hz. Ömer'in yanında kaldı. Bundan sonra Hz. Ömer'in kızı Hafsa'nın yanında kaldı.⁴⁸

Parşömen üzerine yazılmış yaprakların iki kapak arasına konulmasıyla İslâm medeniyetinin ilk kodeks şeklindeki kitabı ortaya çıktı ve Habeşçe menşeli olan mushaf sözcüğüyle adlandırıldı.⁴⁹ Süyûtî, derlenen nüshanın isimlendirilmesinde farklı görüşler ortaya çıktığını, *sifr* şeklindeki isimlendirmenin, Yahudilerin kutsal kitaplarını çağrıştırdığı için kabul görmediğini, bazı kimseler de bu şekildeki kitapların Habeşistan'da *mushaf* olarak adlandırıldığını söylediklerini ve derlenen nüshanın *mushaf* olarak isimlendirilmesine karar verildiğini nakleder.⁵⁰

Hz. Ebû Bekir tarafından muhafaza edilen bu nüsha, onun ölümünden sonra Hz. Ömer'e (h. 13-23/634-644) daha sonra da kızı ve Peygamberimiz'in de eşi olan Hz. Hafsa'ya geçmiş ve Hz. Osman döneminde (h. 23-35/644-656) Kur'an'ın nüshalarının çoğaltılması zarureti hâsıl olunca çoğaltmaya (25/646) bu nüsha esas alınmıştır. Buharî hadisinde çoğaltmanın gerekçesi ve nasıl gerçekleştirildiği şöyle hikâye edilmektedir:

İrminiyye'nin fethinde Sûriyelilerle, Azerbeycan fethinde de Iraklılarla birlikte harb eden Huzeyfetü'bnü'l-Yemân bunların Kur'an'ı çeşitli şekillerde okumalarının kendisine verdiği endişe üzerine Hz. Osman'ın

⁴⁸ *Sahih-i Buhârî ve Tercemesi*, çev. Mehmed Sofuoğlu, c. XI, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1988, s. 5080-5082.

⁴⁹ Paola Orsatti, "Le Manuscrit Islamique: Caractéristique Matérielles et Typologie", *Ancient and Medieval Book Materials and Techniques*, c. II, yay. haz. Marilena Maniaci, Paola Munafò, Biblioteca Apostolica Vaticana, Rome 1993, s. 275-276.

⁵⁰ Süyûtî, *el-İtkân*, c. I, s. 205.

yanına geldi ve ona: Ey mü'minlerin emiri, sen Kur'ân'ı okumakta Yahudilerle Hristiyanların kendi kitaplarını okumakta uğradıkları ayrılığa benzer bir ihtilâfa düşmeden evvel bu ümmete yetiş, bu işin icabına bak dedi.

Bunun üzerine Hz. Osman, "Hafsa'ya haber gönderip bize Kur'ân'ın yazılı olduğu sahifeleri gönder de biz sûreleri mushafırlara nakledelim, sonra da o sahifeleri tekrar sana iade edelim" dedi. Bunun üzerine Hafsa muhafaza ettiği Kur'ân'ı Hz. Osman'a gönderdi. Osman da Zeyd b. Sâbit, Abdullah ibni'z-Zübeyir, Saîd ibnü'l-Âs ve Abdurrahman ibnü'l-Hâris ibn Hişâm'dan kurulu istinsah heyetine emir verdi. Onlar da bu asıl nüshadaki sûreleri istinsah edip mushafırlara naklettiler. Hz. Osman bu istinsah işinin başında, Zeyd'in Medineli olması yüzünden Kureyşli olan üç kişiye hitâben, "Sizler Zeyd ibni Sâbit ile Kur'ân'dan herhangi bir şeyde ihtilâf ettiğiniz zaman Kur'ân'ı Kureyş lisanı ile yazınız. Çünkü Kurân, Kureyş lisanı ile nâzil olmuştur" dedi.

Onlar da işte böyle yaptılar, nihâyet sahifeleri istinsah edip mushafırlara naklettikleri zaman, Hz. Osman asıl sahifeleri tekrar Hafsa'ya iade etti. Heyetin istinsah ettikleri mushafırlardan birer mushafı da her tarafa gönderdi. Bu gönderdiği mushafırlar dışında kalan ve içinde Kur'ân yazılı bulunan her sahifenin yahud mushafın da yakılmasını emretti.⁵¹

Kalkaşandî çoğaltılan nüshaların dayanıklı olduğu için deri üzerine yazıldığını söyler. Bu nüshalar Mekke, Kûfe, Basra ve Dımaşk (Şam) gibi önemli merkezlere gönderilmiştir.⁵² Hz. Osman, bu nüshalara uygun düşmeyen Kur'ân metinlerinin imha edilmesini istemişti. Hz. Osman tarafından çoğalttırılan mushafırlardan hiçbiri günümüze ulaşmadığı için bu

⁵¹ *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, çev. Mehmed Sofuoğlu, c. XI, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1988, s. 5080-5082, s. 5082-5084.

⁵² Çoğaltılan mushaf nüshalarının adedi hakkında kaynaklarda 4-7 arasında değişen farklı sayılar verilmektedir. Nöldeke, *a.g.e.*, s. 305-306. S. Müneccid, üzerinde ittifak edilen sayının 4 olduğunu söylemektedir. *a.g.e.*, s. 42. M. Cook da, Ebû Âmir ed-Dânî'nin (ö. 444/1053) bu konuda iki rivâyete naklettiğini belirtir: Birinci rivâyete göre Hz. Osman dört nüsha hazırlatmış, bunlardan üçünü Kûfe, Basra ve Suriye'ye göndermiş birini ise kendisi muhafaza etmiştir. İkinci rivâyete göre ise Hz. Osman 7 nüsha hazırlatmış, birinci rivâyettekilere ilâveten Mekke, Yemen ve Bahreyn'e de birer nüsha göndermiştir. Dâni, ulemânın çoğunun ittifak ettikleri görüşün birinci rivâyete dayandığını söylemektedir. Bkz. Michael Cook, "The Stemma of The Regional Codices of The Koran", *Graeco-Arabica*, c. 9-10, Athena 2004, s. 89-90.

nüshaların özelliklerini bilemiyoruz. İbn Kesir, bu nüshalardan en meşhurunun Taberiye'den, 518/1124 yılında Şam Ulu Câmii'ne getirilen büyük boyda, koyu mürekkeple güzel ve açık bir şekilde, muhtemelen deve derisinden yapılan parşömen üzerine yazılmış bir nüsha olduğunu nakletmektedir.⁵³ Kaynaklarda Hz. Osman'ın şehid edildiğinde okuduğu mushaf nüshası ve bulunduğu yerlerle ilgili bazı rivâyetler vardır.⁵⁴

İslâm dünyasında, Kur'ân'dan sonra I/VII. asırda yazıya geçirilmiş ve iki kapak arasına alınmış müstakil eserlerin, ruloların mevcudiyetine dâir kaynaklarda çeşitli rivâyetler bulunmaktadır. Ancak bu eserlerden hemen hemen hiçbiri günümüze ulaşmamıştır. Peygamberimiz'in vefatından sonra,⁵⁵ günümüze ulaşan Hicrî ilk asırda ezberlemek ve hatırlamaya yardımcı olmak için oluşturulmuş bazı hadis sayfaları ve cüzleri mevcuttur.⁵⁶ Hz. Peygamber Kur'ân ayetleriyle karışır endişesiyle hadislerin yazılmasını yasaklamakla birlikte, bazı durumlarda bu konuda izin vermiştir.⁵⁷ Ebû Hüreyre, kendisinden daha fazla hadis bilen kimseyi tanımadığını, sadece bu konuda Abdullah b. Ömer'in istisna olduğunu, onun duyduklarını eliyle yazıp hafızasında da sakladığını, kendisinin ise ezberleyip yazmadığını söyler. Ebû Hüreyre, yazma konusunda Abdullah b. Ömer'in, Hz. Peygamber'den izin istediğini onun da bu konuda izin verdiğini de aktarır.⁵⁸ Kaynaklarda ve özellikle de İbnü'n-

⁵³ İbn Kesir, *Tefsirü'l-Kur'âni'l-Azîm*, c. I, s. 34.

⁵⁴ Eymen Fu'âd Seyyid, *el-Kitâbu'l-Arabîyyi'l-Mahtût ve 'İlmü'l-Mahtûtât*, c. II, Kahire 1997, s. 295-296.

⁵⁵ Hz. Peygamber'in, hadislerinin yazıya geçirilmemesi hususunda kesin bir yasağı bulunmakla beraber, kaynaklarda bu konuda bazı istisnaların olduğuna ve sahabeden bazı kimselerin bazı hadisleri yazdıklarına dâir rivâyetler mevcuttur. Bu konudaki farklı rivâyet ve görüşlerin tahlil ve telifi için bkz. Kasım Şulul, "Hadisin İlk Yazılı Kaynakları ve Takyidü'l-İlim meselesi", *Hadis ve Siyer Araştırmaları*, c. I/1, İstanbul 2015, s. 183-201; Muhammed 'Accâc el-Hatîb, *es-Sünnetü Kabl't-Tedvîn*, Mektebetü Vehbe, Kahire 1988, s. 303-321.

⁵⁶ Emeviler devrinde yazıya geçirilen sahîfe ve cüzler için bkz. Fuat Sezgin, *Arap-İslâm Bilimleri Tarihi*, c. I, İstanbul 2015, s. 91-98; M. J. Kister, "...Lâ taqrâ'ül-qur'âna 'alâ'l-mushafîyyîn wa-lâ tahmîyü'l-'ilma 'ani'l-sahafîyyîn...Some Notes on the Transmission of Hadîth", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, c. 22, Jerusalem 1998, s. 127-162.

⁵⁷ Hatîb el-Bağdadî, *Takyidü'l-'İlm*, yay. haz. Yusuf el-Îş, Dimaşk 1949, s. 65-70, 72-81.

⁵⁸ Hatîb el-Bağdadî, Abdullah b. Ömer'in Hz. Peygamber'den duyduğu hadisleri kaydettiği bir sahîfe'sinin olduğuna dâir çeşitli rivâyetler nakleder. Bkz. *Takyidü'l-'İlm*, yay. haz. Yusuf el-Îş, Dimaşk 1949, s. 83-84.